

भारत-अमेरिका संबंध : एक अभ्यास

* डॉ. अर्चना सुभाष फुलारी,

* सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महाराजा जिवाजीराव शिंदे महाविद्यालय, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहिल्यानगर.

सारांश:

भारत-अमेरिका संबंधांचा इतिहास हा बदलत्या जागतिक राजकारण, आर्थिक हितसंबंध आणि तांत्रिक स्पर्धेमुळे सतत विकसित होत राहिला आहे. स्वातंत्र्यानंतर अमेरिका आणि भारत यांचे संबंध सुरुवातीला सहाय्याधारित होते, परंतु शीतयुद्धात धोरणात्मक मतभेदांमुळे दोन्ही देशांमध्ये तणाव निर्माण झाला. 1991 च्या उदारीकरणानंतर आर्थिक व तांत्रिक सहकार्याची नवी दिशा निर्माण झाली. 21 व्या शतकात व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान हे या संबंधांचे मुख्य स्तंभ बनले. आज अमेरिका भारताचा सर्वात मोठा व्यापार भागीदार आहे; संरक्षण क्षेत्रात LEMOA, COMCASA आणि BECA यांसारख्या करारांमुळे रणनीतिक सुसंगतता वाढली; आणि ICET, सेमीकंडक्टर उपक्रम, क्वांटम संशोधन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अंतराळ सहकार्य या क्षेत्रांत दोन्ही देशांनी अभूतपूर्व सहकार्य साधले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारत-अमेरिका संबंधांचे तीन महत्त्वाचे आयाम - व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान यांचे सखोल विश्लेषण केले आहे आणि द्विपक्षीय संबंधांचे वर्तमान व भविष्यातील स्वरूप स्पष्ट केले आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

भारत-अमेरिका संबंधांचा इतिहास हा स्वतंत्र्यानंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सर्वाधिक गतिशील, बहुपर्यायी आणि परिवर्तनशील अध्यायांपैकी एक मानला जातो. दोन महासांस्कृतिक लोकशाही राष्ट्रे म्हणून भारत आणि अमेरिका जगाच्या राजकीय-आर्थिक संरचनेत महत्त्वपूर्ण स्थान राखतात; परंतु या दोन देशांचे परस्परसंबंध नेहमीच समांतर, रेखीय किंवा संतुलित राहिले असे नाही. शीतयुद्धकालातील महासत्ता संघर्ष, भारताची अलिप्ततावादी भूमिका, पाकिस्तानाशी अमेरिकेचे असलेले संरक्षण सहकार्य, भारताची सोव्हिएत संघाशी जवळीक, तसेच 1991 नंतरची आर्थिक उदारीकरणाची नवी धोरणरेषा या विविध घटकांनी भारत-अमेरिका संबंधांचे स्वरूप सतत बदलत गेले.

भारत-अमेरिका संबंधांचे राजकीय व आर्थिक महत्त्व केवळ द्विपक्षीय संदर्भापुरते मर्यादित नाही; तर हे दोन देश जागतिक अर्थव्यवस्था, सामरिक संतुलन आणि तांत्रिक प्रगती यांसारख्या व्यापक विषयांवर जगाच्या राजकारणात निर्णायक भूमिका

बजावतात. स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण अलिप्ततेवर आधारित होते तर अमेरिका शीतयुद्धात सोव्हिएतविरोधी आघाडीचा प्रमुख घटक होती. त्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये प्रारंभीचे संबंध मर्यादित होते. 1991 मध्ये भारताने उदारीकरण स्वीकारल्यानंतर अमेरिकेने भारतातील आर्थिक क्षमतेला महत्त्व दिले आणि व्यापार, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाकडे वळण लागले. 21व्या शतकात दोन्ही देशांमध्ये संरक्षण आणि इंडो-पॅसिफिक धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर सामरिक सहकार्याचे नवीन पर्व सुरू झाले. आज भारत-अमेरिका संबंधांच्या तीन निर्णायक आधारशिलांमध्ये **व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान** यांचा समावेश होतो आणि ह्याच मुद्द्यांवर आधारित द्विपक्षीय संबंधांची समकालीन रचना आकार घेत आहे.

भारत- अमेरिका व्यापार संबंध :

भारत-अमेरिका व्यापार संबंध हे स्वातंत्र्यानंतरचे सर्वाधिक गतिशील आणि वेगाने वाढणारे क्षेत्र बनले आहे. प्रारंभी भारताने समाजवादी आर्थिक मॉडेल स्वीकारल्यामुळे दोन्ही देशांमधील व्यापार मर्यादित होता. तथापि 1991 च्या उदारीकरणानंतर व्यापार आणि गुंतवणुकीची दिशा संपूर्णपणे बदलली. अमेरिका आज भारताचा प्रमुख व्यापार भागीदार असून द्विपक्षीय व्यापार सतत वाढत आहे. भारतीय IT सेवा, औषधउद्योग, अभियांत्रिकी वस्तू, कृषी उत्पादने, ऊर्जा व उपकरणे यांना अमेरिकेत स्थिर बाजारपेठ उपलब्ध आहे. विशेषतः भारतीय IT क्षेत्राने अमेरिकेच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान पटकावले आहे.

अमेरिकेकडून भारतातील गुंतवणूक तंत्रज्ञान, उत्पादन, औषधनिर्मिती, डेटा प्रोसेसिंग आणि स्टार्टअप्स क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर येते. अमेरिकेतील भारतीय डायस्पोरा (जगातील सर्वाधिक संपन्न आणि प्रभावी समुदायांपैकी एक)दोन्ही देशांमधील आर्थिक नात्यांना अधिक बळकटी प्रदान करतो. व्यापारातील वाढ विविध सेवाक्षेत्रातील परस्पर सहकार्यावर आधारित आहे. e-Commerce, सेमीकंडक्टर उत्पादन, हरित ऊर्जा, पुरवठा साखळीचे पुनर्गठन आणि डिजिटल व्यापार हे नवीन क्षेत्र भारत आणि अमेरिकेला अधिक जवळ आणत आहेत.

जागतिक राजकीय परिस्थितीत चीनच्या पुरवठा साखळीवरील अवलंबित्व कमी करण्याच्या धडपडीत अमेरिका भारताकडे महत्त्वाच्या पर्यायी उत्पादन केंद्र म्हणून पाहत आहे. “China+1 Strategy” हा भारताच्या वाढत्या आर्थिक महत्त्वाचा मुख्य आधार बनत आहे. परस्परावलंबनाचे हे स्वरूप भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र आणि नवोपक्रमाचे केंद्र बनवण्याच्या दृष्टीने निर्णायक आहे.

भारत- अमेरिका संरक्षण संबंध:

21व्या शतकात भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये संरक्षण सहकार्य हा सर्वात महत्त्वाचा घटक बनला आहे. शीतयुद्ध काळात अमेरिका पाकिस्तानला लष्करी मदत देत असल्यामुळे भारताने संरक्षण क्षेत्रात अमेरिका सोबत अंतर राखले. परंतु 2000

नंतरची नवीन भू-राजकीय समीकरणे, विशेषतः चीनचा उदय आणि दहशतवादाचा जागतिक धोका यामुळे भारत आणि अमेरिकेची रणनीतिक हितसंबंधे जुळू लागली.

2016 मध्ये अमेरिकेने भारताला ‘Major Defence Partner’ हा विशेष दर्जा दिला आणि त्यानंतर तीन मूलभूत संरक्षक करार - LEMOA, COMCASA आणि BECA पूर्ण केले. या करारांमुळे भारत-अमेरिका सैन्यदलांमधील समन्वय, गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण, सैन्य उपकरणांची परस्पर सुसंगतता आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रवेश सुलभ झाला. हिंद महासागर क्षेत्रात नौदल सहकार्य वाढले असून 'मालाबार' नौदल सराव हे इंडो-पॅसिफिक सुरक्षेचे केंद्रबिंदू बनले आहे.

अमेरिकेची अत्याधुनिक लष्करी उपकरणे C-17, C-130J, Apache, Chinook इत्यादी भारतीय सैन्यात समाविष्ट झाली आहेत. INDUS-X या नव्या उपक्रमामुळे संरक्षण क्षेत्रातील स्टार्टअप्स, उद्योग आणि संशोधन संस्था एकत्र येऊन स्वयंचलित प्रणाली, ड्रोन तंत्रज्ञान, अवकाश-आधारित संरक्षण प्रणाली आणि आधुनिक सेन्सर्स यांच्या सहनिर्मितीला चालना देत आहेत.

भारताची “Aatmanirbhar Bharat” धोरणरेषा अमेरिकेच्या संरक्षण सहकार्याशी अधिक सुसंगत ठरत आहे कारण अमेरिका भारताला केवळ ग्राहक म्हणून नव्हे तर कार्यक्षम सह-उत्पादक म्हणून पाहत आहे. यामुळे संरक्षण सहकार्याचे स्वरूप एकतर्फी पुरवठाआधारित नसून सहउत्पादन व सहनिर्मिती आधारित झाले आहे.

भारत- अमेरिका तंत्रज्ञान संबंध :

तंत्रज्ञान क्षेत्र हे आज भारत-अमेरिका संबंधांचे सर्वात भविष्यमुखी आणि निर्णायक अंग आहे. 2023 मध्ये दोन्ही देशांनी सुरू केलेल्या ICET (Initiative on Critical and Emerging Technologies) या उपक्रमामुळे तंत्रज्ञान सहयोगाला अभूतपूर्व व्यासपीठ मिळाले. यामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्वांटम संगणन, 5G/6G कम्युनिकेशन, हाई-परफॉर्मन्स कम्प्युटिंग, अंतराळ संशोधन, सेमीकंडक्टर उत्पादन, जैवतंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा आणि संरक्षण तंत्रज्ञानांचा समावेश आहे.

भारत जगातील सर्वात मोठी डिजिटल अर्थव्यवस्था उभारत असताना अमेरिका संशोधन आणि नवोपक्रमात जागतिक अग्रणी आहे; त्यामुळे या दोन देशांचे तंत्रज्ञान सहकार्य नैसर्गिकरीत्या अत्यंत पूरक आहे. सेमीकंडक्टर क्षेत्रात भारत उत्पादनाचा केंद्रबिंदू बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे, तर अमेरिका डिझाइन आणि संशोधन यात अग्रगण्य आहे. यामुळे दोन्ही देशांमध्ये विश्वासार्ह पुरवठा साखळीच्या निर्मितीची शक्यता निर्माण झाली आहे.

NASA आणि ISRO यांच्यातील अंतराळ सहकार्य, निसार उपग्रह मिशन, अंतराळ विज्ञान संशोधन, मानव अंतराळ मोहिमा भारत-अमेरिका संबंधांचा आणखी एक बळकट आयाम आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या पारदर्शक व सुरक्षित

विकासासाठी दोन्ही देश सायबर सुरक्षा धोरणे एकत्रितपणे विकसित करत आहेत. स्टार्टअप इकोसिस्टममध्येही दोन्ही देश परस्परांना सहकार्य करत असून AI, हेल्थटेक, फिनटेक व रोबोटिक्समध्ये संयुक्त प्रकल्प राबवले जात आहेत.

निष्कर्ष :

व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान हे तीन स्तंभ आज भारत-अमेरिका संबंधांचे मूळ स्वरूप ठरवतात. इतिहासातील तणाव, मतभेद आणि बदलत्या भू-राजनीतीच्या पार्श्वभूमीवरही या दोन लोकशाही राष्ट्रांनी एकमेकांना पूरक आणि परस्परसहित भागीदार म्हणून स्वीकारले आहे. व्यापारामुळे परस्परावलंबन, संरक्षण सहकार्यामुळे सामरिक स्थिरता आणि तंत्रज्ञानामुळे भविष्यातील विकासमार्ग स्पष्ट झाला आहे. आगामी दशकात कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सेमीकंडक्टर उत्पादन, अंतराळ संशोधन, सायबर सुरक्षा व इंडो-पॅसिफिक सुरक्षा या क्षेत्रांत दोन्ही देशांची भागीदारी जागतिक व्यवस्थेला नवी दिशा देण्यास सक्षम ठरेल.

संदर्भसूची :

1. Kux, Dennis. *India and the United States: Estranged Democracies*. National Defense University Press, Washington D.C., 1993.
2. Malone, David M. *Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy*. Oxford University Press, 2011.
3. Riedel, Bruce. *Avoiding Armageddon: America, India, and Pakistan to the Brink and Back*. Brookings Institution Press, 2013.
4. Pant, Harsh V. *Indian Foreign Policy: An Overview*. Manchester University Press, 2016.
5. Mohan, C. Raja. *Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy*. Palgrave Macmillan, 2004.
6. Ministry of Commerce & Industry, Government of India. *Annual Trade Report*, various years.
7. Ministry of Defence, Government of India. *Annual Report*, 2018–2024.
8. U.S. Department of Defense. *Indo-Pacific Strategy Report*, 2019.
9. U.S.-India Strategic Partnership Forum (USISPF). *Bilateral Trade Analysis*, 2023.
10. The Hindu, Chennai. "India-US iCET Collaboration Expands," 12 February 2023, p. 6.

11. *Economic Times*, New Delhi. “Defence Ties with US Deepen with BECA Signing,” 28 October 2020, p. 1.
12. *Indian Express*, New Delhi. “US Becomes India’s Largest Trading Partner,” 3 May 2024, p. 7.
13. Ministry of External Affairs, Government of India. “India-US Relations.” Accessed June 2024.
14. White House Fact Sheet. “U.S.-India Initiative on Critical and Emerging Technologies (iCET).” Accessed 2024.
15. NASA Official Website. “NASA–ISRO NISAR Mission Details.” Accessed 2024.
16. देवळाणकर शैलेंद्र, “आंतरराष्ट्रीय संबंध”, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०२१
17. ORF online, “भारत-अमेरिका संबंध- विश्वासाची नवी भागीदारी”, २६ जून, २०२३
18. <https://politicsforindia.com>, “भारत-अमेरिका संबंध-भारतासाठी राजकारण”
 - a. १८ ऑक्टो, २०२३

Cite This Article:

डॉ. फुलारी अ. सु. (2025). भारत-अमेरिका संबंध : एक अभ्यास.. In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 103–107. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18431335>